

Anna Mazur, Aleksander Pyrzyk

Jak Feniks z popiołów – zagłada miasta i jego odrodzenie. Analiza historyczno-prawna przypadku Warszawy

Uniwersytet Jagielloński

Wstęp

Temat zniszczenia Warszawy w czasie II wojny światowej oraz jej odbudowy był wielokrotnie analizowany przez historyków, historyków sztuki, architektów czy socjologów – wydaje się więc wyczerpany, a poddawanie go ponownej analizie zniechęca większość badaczy do kolejnych prób odtwarzania łańcucha zdarzeń, które doprowadziły do powstania współczesnej Warszawy. Autorzy niniejszego artykułu dostrzegli w piśmiennictwie związanym z powyższą tematyką ogromną lukę: brakuje teksów przedstawiających problem z punktu widzenia prawa. Poniższy tekst został podzielony na pięć części. Rozpoczyna się od omówienia zburzenia Warszawy przez nazistowskiego okupanta, następnie analizie poddane jest szacowanie strat wojennych, utworzenie Biura Odbudowy Stolicy oraz powstanie planu odbudowy Warszawy, a wreszcie – wpis odbudowanego Starego Miasta na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Autorzy na każdym kroku analizy historycznej stawiali sobie pytanie, na które szukali odpowiedzi w konwencjach międzynarodowych, ustawodawstwie, rozporządzeniach, dekretach czy wreszcie w piśmiennictwie tamtych czasów: czy wszystkie decyzje mieściły się w granicach prawa? Wskazywane odpowiedzi z pewnością skłonią czytelników do głębszej refleksji nad obecnym wyglądem Warszawy, a może nawet posłużą za impuls do szerszej dyskusji na temat ochrony zastanej tkanki miasta.

Wojenne losy Warszawy

We wrześniu 1944 r. niemieckie oddziały saperów wysadzają Zamek Królewski w Warszawie, realizując tym samym rozkaz Adolfa Hitlera wydany 4 października

1939 r. o zrównaniu z ziemią istotnego symbolu narodu polskiego. Zamek, będący symbolem polskiej suwerenności, stał się obiektem ataków wojsk hitlerowskich już w pierwszych dniach wojny. 17 września 1939 roku stanął w płomieniach, a w gaszeniu pożaru brała udział również ludność cywilna. W tym samym czasie polscy muzealnicy i konserwatorzy¹ z narażeniem życia prowadzili akcję ratowania najcenniejszych zbiorów sztuki oraz elementów wyposażenia sal zamkowych.

Zburzenie Zamku Królewskiego² miało nie tylko charakter symboliczny – decyzja ta była związana z powstałym jeszcze przed rozpoczęciem II wojny światowej planem zrównania z ziemią Warszawy. W trakcie posiedzenia kierowników działów dnia 12 lipca 1940 Hans Frank oświadczył, iż

jeżeli chodzi o Warszawę, Führer postanowił, że odbudowa miasta Warszawy jako stolicy polskiej żadną miarą nie wchodzi w rachubę. Führer życzy sobie, aby w związku z rozwojem ogólnej sytuacji Warszawa zesłała do poziomu miasta prowincjonalnego³.

Powierzchnia stolicy Polski miała zostać znacząco ograniczona. Na miejscu Zamku Królewskiego planowano wybudować Volkshale lub halę NSDAP, natomiast dominować nad całym założeniem miał, w miejsce pomnika Zygmunta III Wazy, pomnik Zwycięstwa Narodu Niemieckiego (Germanii)⁴. Burzenie Zamku zostało przerwane przez grupę polskich naukowców, którzy wykonali zdjęcia jego demontażu i przesłali je prasie zagranicznej, co powstrzymało działania hitlerowców. Plan zniszczenia Warszawy, tak zwany Plan Pabsta, został przedstawiony w lutym 1940 roku⁵. Już na dwa miesiące przed wojną, w lipcu 1939 r., na Międzynarodowym Kongresie Urbanistycznym w Sztokholmie polscy delegaci uzyskali poufne informacje o nominacji Friedricha Pabsta na naczelnego architekta Warszawy z dniem 1 października tego roku⁶.

-
- 1 Po śmierci kustosa zbiorów zamkowych, Kazimierza Brokła, akcję ratowniczą zbiorów podjęło Muzeum Narodowe pod kierownictwem Stanisława Lorentza. 8 grudnia 1939 r. wszystkim pracownikom Muzeum nakazano opuszczenie Zamku – por. *Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945. Księga zbiorowa* t. I, red. S. Lorentz, Warszawa 1970, ss. 43–51.
 - 2 Decyzja o odbudowie Zamku została podjęta dopiero 20 stycznia 1971 r. w trakcie spotkania I Sekretarza KC PZPR, Edwarda Gierka, z czołowymi przedstawicielami środowisk twórczych – por. ibidem, ss. 70–84.
 - 3 Cyt. za: S. Piotrowski, *Dziennik Hansa Franka*, Warszawa 1956, s. 411.
 - 4 M. Sikorska, *Biuro Odbudowy Stolicy – organizacja, zadania, pracownicy* [w:] *Archiwum Biura Odbudowy Stolicy*, Warszawa 2011, s. 9.
 - 5 Hitlerowcy planowali przebudowę nie tylko Warszawy. Przygotowano również plan przebudowy Zamościa, który planowano nazwać Himmlerstadt i uczynić z niego miejsce zamieszkania funkcjonariuszy SS wraz z rodzinami; mieszkańców miało być maksymalnie trzydzieści tysięcy.
 - 6 *Raport o stratach wojennych Warszawy* s. 16 [on-line:] http://www.um.warszawa.pl/sites/default/files/Raport_o_stratach_wojennych_Warszawy.pdf [15.04.2017].

Głównym założeniem Planu Pabsta było przekształcenie stolicy z miasta zamieszkałego przez 1,3 miliona ludności w takie dla 170–200 tysięcy mieszkańców. Pierwszym etapem miała być „rozbiórka polskiego miasta”, a drugim – „budowa miasta niemieckiego”. Do realizacji tego planu była konieczna gruntowna przebudowa Warszawy.

Obserwacja zniszczeń dokonanych w pierwszym etapie nalotów wskazuje na fakt, że odbywały się one zgodnie z wcześniej przygotowanym planem. W czasie kampanii wrześniowej zniszczono Zamek Królewski oraz klasycystyczne zabytki, które tworzyły charakter miasta. Poza tym wbrew postanowieniom Konwencji Haskiej⁷ zbombardowano gmach filharmonii, budynki teatrów oraz obiekty sakralne. Stanisław Nahlik podkreślał: „rozmiar i rodzaj strat wykazuje, że załamały się w stopniu znacznie przekraczającym doświadczenia wojny lat 1914–1918, dwa filary systemu skodyfikowanego w Hadze w r. 1907: poszanowanie ludności cywilnej i poszanowanie własności prywatnej”⁸.

Kolejnym etapem było spalenie zabudowy Muranowa, na terenie którego znajdowało się getto⁹. Do ostatecznego zniszczenia Warszawy doszło natomiast w trakcie powstania warszawskiego. Zgodnie z relacją SS-Obergruppenfuhrer Erich von dem Bach-Zelewski, którego mianowano dowódcą sił wyznaczonych do stłumienia powstania; otrzymał on rozkaz, który brzmiał następująco: „każdego mieszkańca należy zabić, nie wolno brać żadnych jeńców. Warszawa ma być zrównana z ziemią i w ten sposób ma być stworzony zastraszający przykład dla całej Europy”¹⁰. Od października 1944 roku do stycznia 1945 roku *Technische Nothilfe* (Niemieckie Oddziały Niszczycielskie) zniszczyły około 30% ówczesnej zabudowy Warszawy; skala zniszczeń w Śródmieściu sięgała nawet 90%. Prócz fabryk i kamienic bezpowrotnie unicestwione zostały obiekty o dużej wartości kulturalnej¹¹. Warszawa została przemieniona w płaskowyż zgliszczy. Zalegające 20 milionów metrów sześciennych gruzów nie odaje w żaden sposób skali tragedii narodu.

Spśród powojennych miast Polski Warszawa była najbardziej dotknięta zniszczeniami. Wedle szacunków kompletnej destrukcji uległo 65% zabudowy. Lewobrzeżne dzielnice przestały istnieć w 85%¹². Na taką skalę zniszczeń złożyły się

7 Konwencja dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej sporządzona w Hadze 18 października 1907 r., Dz. U. z 1927 r., nr 21, poz. 161.

8 S. Nahlik, *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Wrocław – Kraków 1958, s. 279.

9 Odbudowa Muranowa została powierzona Bohdanowi Lachertowi. Jeden z pierwszych projektów przygotowanych przez architekta zakładał powstanie dzielnicy będącej Feniksem z popiołów, która miałaby przypominać o przelanej żydowskiej krwi, a jednocześnie służyć jako symbol zwycięstwa nad śmiercią. Projektu nie zrealizowano, Lachert po złożeniu samokrytyki, zmienił go na zgodny z przedstawioną przez Bieruta doktryną narodową.

10 A. Przygoński, *Powstanie warszawskie w sierpniu 1944*, t. 1, Warszawa 1980, s. 304.

11 Budynki zabytkowe uległy zniszczeniu w 90% - por. *Raport o stratach wojennych...*, s. 40.

12 Por. M. Sołtys, K. Jaszczyński, *1947 Barwy ruin. Warszawa i Polska w odbudowie na zdjęciach Henry'ego N. Cobba*, Warszawa 2012, s. 38.

niemieckie naloty i ostrzał artyleryjski we wrześniu 1939 r., bombardowania radzieckiego lotnictwa w latach 1942 i 1943, zrównanie z ziemią terenów getta po powstaniu w 1943 r., bombardowanie w czasie Powstania Warszawskiego w 1944 r. i celowe niszczenie miasta po jego upadku¹³.

Niszczenie miasta było kontynuowane po zakończeniu powstania. Tylko w okresie od kapitulacji Warszawy, to jest od 2 października 1944 r., do 16 stycznia 1945 r. zlikwidowane zostało 30% zabudowy miasta, czyli więcej niż uległo zniszczeniu w czasie dwóch miesięcy powstania. Ludwig Fischer w notatce z dnia 11 października 1944 r. informował, że:

Warszawę należy spacyfikować, to znaczy jeszcze w ciągu wojny zrównać z ziemią, o ile konieczności wojskowe, związane z umocnieniami, nie stoją temu na przeszkodzie. Przed zburzeniem należy usunąć wszystkie surowce, tekstylia i meble. Główne zadanie spoczywa na administracji cywilnej. Powyższe podaję do wiadomości, ponieważ ten nowy rozkaz Führera o zburzeniu Warszawy ma olbrzymie znaczenie dla dalszej nowej polityki w sprawie Polski¹⁴.

Największe straty w strukturze miasta były pokłosiem licznych bombardowań. Jak słusznie wskazywał Stanisław Nahlik:

[...] przyczyn tego, czym się stała druga wojna, próbowano szukać również w niedoskonałości norm prawnych. Ponieważ najwięcej zniszczeń wywołała bezwzględność walki lotniczej, wywodzono często, że wiele zawinił brak konwencji normującej specjalne bombardowanie z powietrza. Zachodzi tu poważne nieporozumienie. W XVIII wieku nie było żadnej konwencji o sposobie prowadzenia wojen, a wojny były mniej okropne. Zresztą IV Konwencja haska odwoływała się wyraźnie do "zwyczajów ustalonych pomiędzy cywilizowanymi narodami, praw ludzkości i wymogów sumienia publicznego". Sprawę bombardowań z powietrza bezspornie obejmuje art. 25 Regulaminu haskiego. Czy kazuistyczne uregulowanie pewnych szczegółów byłoby w dużym stopniu zapobiegło szkodom, jakie wyrządziło lotnictwo, należy wątpić. Formalne luki konwencyjne zaważyły na bilansie strat wojennych z pewnością znacznie mniej niż omówione już subiektywne względy psychologiczne. Ale decydująca rola przypada zapewne czynnikom obiektywnym, natury technicznej i ekonomicznej¹⁵.

Początkowo Wydział Strat Wojennych Zarządu Miejskiego w nocy z 31 grudnia 1948 r. podał, że łączna wartość strat wynosi niecałe 16 miliardów złotych, bez uwzględnienia majątku państwowego oraz części utraconego dobytku ludności. Obecnie wysokość strat materialnych poniesionych przez miasto i jego mieszkańców szacuje się na 18,2 miliarda zł (według wartości złotówki z sierpnia 1939 r.), a więc w przeliczeniu 45,3 miliardów dolarów (według wartości obecnej)¹⁶. Wartość ta jest jednak minimalna i szacunkowa – jej dokładne wyliczenie jest niemożliwe. Nadto,

13 Por. *ibidem*, s. 38.

14 S. Piotrowski, *Proces Hansa Franka i dowody polskie przeciw SS*, Warszawa 1970, s. 42.

15 S. Nahlik, *op. cit.*, s. 282.

16 Por. *Raport o stratach wojennych...*, s. 10.

stając w obliczu wartości kulturowej utraconego dziedzictwa, częstokroć nie sposób przeliczyć poniesionych przez naród strat na pieniądze.

Powojenne losy Warszawy

Po zakończeniu II wojny światowej społeczeństwo za wszelką cenę chciało powrócić do normalności sprzed okupacji hitlerowskiej. Nikt nie spodziewał się takich zniszczeń, jakich doznała Warszawa. Rozważano nawet przeniesienie stolicy do innego miasta, na przykład Łodzi, która w ogóle nie ucierpiała w trakcie działań wojennych. Ostatecznie podjęto jednak decyzję o odbudowie Warszawy. Z płonącego miasta wywieziono zbiory pomiarów inwentaryzacyjnych Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, uratowano również zbiory Centralnego Biura Inwentaryzacji, to pozwoliło na odbudowę Starego Miasta w Warszawie i wielu innych obiektów.

Biuro Odbudowy Warszawy

22 stycznia 1945 r. prezydent Warszawy Marian Spychalski powołał Biuro Organizacji Odbudowy Warszawy pod kierownictwem profesora Jana Zachwatowicza. Jego zadaniem była inwentaryzacja szkód z naniesieniem ich na plan miasta, opracowanie harmonogramu zadań i zabezpieczenie zabytków¹⁷. Już 14 lutego 1945 r. zostało powołane do życia Biuro Odbudowy Stolicy (BOS) w miejsce Biura Organizacji Odbudowy Warszawy. Funkcję kierownika objął Roman Piotrowski. Utworzenie BOS zostało potwierdzone Dekretem z dnia 24 maja 1945 r. o odbudowie m. st. Warszawy¹⁸. Biuro było jednostką organizacyjną działającą przy Prezydencie Warszawy, której powierzono wykonywanie prac w zakresie odbudowy¹⁹. W kwietniu BOS zatrudniało dwieście osób: architektów, studentów, techników, a we wrześniu już tysiąc czterysta; w skład Biura weszli architekci, których umysł i sposób pojmowania architektury ukształtowane zostały pod wpływem przedwojennego modernizmu i awangardy²⁰. Ta zgodna myśl projektantów miała przełożenie na kształt projektów odbudowy Warszawy.

Zadaniem BOS w pierwszych miesiącach działalności nie było wcale projektowanie. Biuro rozpoczęło swoją pracę od rozminowania terenu i usunięcia licznych niewybuchów – pozostałości nalotów trwających przez cały okres okupacji hitlerowskiej oraz celowo pozostawionych przez wycofujących się Niemców pułapek. Pierwsze

17 Por. A. Zadrozniak, M. Aleksiejuk, *Rola i zadania Wydziału Inwentaryzacji i Statystyki Biura Odbudowy Stolicy* [w:] *Archiwum Biura Odbudowy Stolicy*, Warszawa 2011, s. 26.

18 Dz. U. 1945 nr 21 poz. 124.

19 Obok BOS, zgodnie z art. 1 Dekretu z dnia 24 maja 1945 o odbudowie m. st. Warszawa, utworzono również Naczelną Radę Odbudowy m. st. Warszawy oraz Komitet Odbudowy Stolicy.

20 Członkami BOS byli m.in.: Jan Zachwatowicz, Jan Knothe, Anatolia i Roman Piotrowscy, Stanisław Brukalski, Szymon Syrkus, Józef Sigalin, Bohdan Lachert.

miesiące działalności BOS skupiły się na dokładnej inwentaryzacji poniesionych strat. Stworzono mapę miasta, na której zaznaczono cztery typy zabudowy: całkowicie zburzoną, wypaloną, częściowo zniszczoną i zachowaną²¹. Ogromne zniszczenie miasta dało architektom możliwość stworzenia zupełnie innego układu urbanistycznego.

Następnym krokiem było usunięcie zalegającego gruzu. Udrażniano ulice oraz burzono budowle – bądź ich fragmenty – grożące zawaleniem. Priorytet stanowiło odbudowanie budynków mieszkalnych (początkowo głównie staraniem mieszkańców i spółdzielni mieszkaniowych) oraz budynków urzędujących na Pradze władz miasta i państwa. Zabezpieczono także zabytki i kościoły przeznaczone do odbudowy²². Miasto, które zostało praktycznie unicestwione, w bardzo szybki sposób budziło się do życia. Niezwykle sprawnie przywrócono komunikację tramwajową, stopniowo wznowiono dostawy energii a w zburzonych kamienicach zaczęły pojawiać się sklepy i kawiarnie²³.

Architekci pracujący przy BOS już w roku 1945 opracowali pierwsze plany odbudowy i rozwoju stolicy. Były one w dużej mierze oparte na przedwojennych planach Starzyńskiego, rozwijanych w konspiracji podczas okupacji²⁴. Plan przygotowany przez BOS przetwarzał dawną Warszawę „w harmonijny całościowy kształt dzielnic mieszkaniowych i dzielnic pracy, ukształtowanych przez naczelną funkcję miasta – pracę”²⁵.

Plan odbudowy

Rok 1947 należy uznać za przełomowy dla odbudowy Polski po II wojnie światowej. Od zakończenia wojny trwały prace nad szacowaniem poniesionych strat. Odrodzone państwo otrzymało nowe granice, konieczne więc było poddanie analizie kwestii zagospodarowania kraju. Po dwóch lat intensywnych działań Główny Urząd Planowania Przestrzennego kierowany przez Jana Olafa Chmielewskiego wraz ze specjalnie powołanym po wojnie Ministerstwem Odbudowy, na czele którego stał Michał Kaczorowski, przedstawił wstępną koncepcję planu krajowego²⁶.

Koncepcja ta, zresztą dosyć ogólna, była efektem wejścia w życie Dekretu z dnia 2 kwietnia 1946 o planowym zagospodarowaniu przestrzennym kraju²⁷. Jego założenia, zgodnie z ustępem 2, opierały się na stworzeniu planów: krajowego, regionalnych

21 Por. B. Chomątowska, *Lachert i Szanajca. Architekci Awangardy*, Wołowiec 2014, ss. 237–244.

22 Świątynie odbudowywano w duchu „stylu konserwatorskiego”, poprzez jak najdalej idące zeświecczenie obiektów sakralnych – por. J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 2, Kraków 2001, ss. 211–212.

23 Por. M. Sołtys, K. Jaszczyński, op. cit., s. 39.

24 Por. ibidem, s. 39.

25 S. Syrkus, *Warszawa przyszłości*, „Życie Osiedli Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej” 1947, nr 2, s. 20.

26 Por. M. Sołtys, K. Jaszczyński, op. cit., s. 37.

27 Dz. U. 1946 nr 16 poz. 109.

oraz miejscowych, opracowywanych zgodnie z wytycznymi polityki gospodarczej państwa. Plany miejscowe ustalały między innymi lokalizację osiedli, przeznaczenie terenów na zespoły mieszkaniowe z podziałem na: tereny mieszkaniowe z uwzględnieniem budownictwa społecznego; tereny przeznaczone pod budynki i urządzenia użyteczności publicznej, w szczególności na cele współżycia społecznego, kulturalno-oświatowe, kultu religijnego, wojskowe; tereny pod zakłady przemysłowe nieuciążliwe dla otoczenia i pod ośrodki biurowo-handlowe oraz inne. Na mocy artykułu 8 do prac w zakresie planowego zagospodarowania przestrzennego kraju powołany został Główny Urząd Planowania Przestrzennego (GUPP) oraz podległe mu regionalne dyrekcje planowania przestrzennego i miejscowe urzędy planowania przestrzennego. Do głównych zadań GUPP należało sporządzanie planu krajowego na podstawie własnych prac oraz w wyniku koordynowania inicjatywy właściwych ministerstw, wyrażanie zgody na plany regionalne, przeprowadzanie kontroli inwestycji pod kątem ich zgodności z planem krajowym, zawieszanie robót prowadzonych niezgodnie z tym planem oraz orzekanie w sprawie potrzeby przywrócenia stanu pierwotnego w przypadkach wykonania robót niezgodnie z planem krajowym bądź regionalnym lub miejscowym. Jak wskazał Bolesław Malisz – kierownik studium syntezy planu krajowego (GUPP) – podczas prezentacji koncepcji na konferencji w Ministerstwie Odbudowy:

Jest rzeczą zrozumiałą, że ustalenia tego planu z uwagi na jego skalę i zakres tematowy nie mogą mieć charakteru szczegółowego [...]. Podział na regiony w skali całego kraju powinien uwzględniać szereg czynników naturalnych i wytworzonych przez człowieka w drodze kolejnych procesów, które pozwalają wyznaczyć określone terytorialne jednostki gospodarstwa krajowego. Jednostki te, mając narzuconą rolę w organizmie całego kraju, stają się podstawą dla planowania i realizacji bezpośrednio związanej z terenem²⁸.

Architekci, którzy pracowali przy BOS, rozpoczęli działania z ogromnym rozmachem. Tragedia wojenna nie stanowiła żadnych przeszkód dla pracy projektantów. Wizytujący Warszawę w 1947 roku architekt Henry N. Cobb we wspomnieniach dotyczących wykonanych przez niego w czasie wizyty kolorowych zdjęć będących unikalnym świadectwem tamtych czasów przyznał, że:

niezależnie od tego, jak jaskrawo przedstawiają one zniszczenia ówczesnej stolicy, nie stanowią głównego obrazu moich wspomnień z Warszawy 1947 roku. Przedstawiają jedynie dekoracje, w których (zgodnie z moją percepcją w tamtym czasie) rozgrywał się ekscytujący spektakl. Jak opisywałem w liście do rodziców, szczerze wówczas podziwiałem prace planowania urbanistycznego wykonane przez BOS²⁹.

28 Cyt. za: M. Sołtys, K. Jaszczyński, op. cit., s. 37.

29 Cyt. za: ibidem, s. 9.

Ten zupełnie inny obraz powojennej Warszawy z perspektywy architektów można sprowadzić do jednego sformułowania – *tabula rasa*. Projektanci po raz pierwszy otrzymali białe płótno – miasto które w rzeczywistości nie istniało, a należało je zaprojektować i uruchomić na nowo.

Samo nakreślenie wielkich planów urbanistycznych to za mało. Realizacja planowania przestrzennego na tak ogromną skalę jest zazwyczaj ograniczona przez kwestie własnościowe gruntów. Konieczna okazała się komunalizacja gruntów, do której doszło na mocy Dekretu Bieruta³⁰, który umożliwiał niemożliwe. Zgodnie z jego artykułem 1 wszelkie grunty na obszarze Warszawy przeszły z dniem wejścia w życie Dekretu na własność gminy. Architekci podczas tworzenia założeń planistycznych nie byli zatem ograniczeni prawem własności nieruchomości. Projektowane osiedla czy nowe arterie komunikacyjne nie musiały od teraz odnosić się do dawnych podziałów miasta. Prace BOS doprowadziły do powstania trzyletniego planu odbudowy stolicy oraz planów dwudziestoletnich³¹.

Istotnymi decyzjami, które rozstrzygały o przyszłym wyglądzie miasta, były te o niewyburzaniu obszarów zabytkowych i ich rekonstrukcji. Za zabytkowe nie uznano niestety kamienic czynszowych z przełomu wieków XIX i XX, które niegdyś stanowiły o charakterze miasta. Kamienice te były pospiesznie rozbierane, pomimo że wiele z nich można było uratować. Taką decyzję można tłumaczyć awangardowym podejściem projektantów chcących rozluźnić dotychczasowy charakter tkanki miejskiej. Niemniej jednak pośród ogromu zniszczeń, jakich doznała Warszawa, udało się zachować wiele najważniejszych zabytków, chroniąc je od degradacji.

Nie sposób jednak nie wspomnieć o decyzjach błędnych, podejmowanych tam, gdzie zbyt wiele interesów krzyżujących się w jednym miejscu prowadziło do nieodwracalnych skutków. Koronnym przykładem jest Zamek Ujazdowski, w którym w trakcie II wojny światowej mieścił się Szpital Ujazdowski. Podczas działań wojennych Zamek w wyniku pożaru został pozbawiony dachu, zniszczeniu uległo również wnętrze. Pozostały szkielet Zamku stał się przedmiotem dyskusji. Początkowo Zachwatowicz postulował odbudowę według kształtu z XVII w. W 1954 roku na mocy decyzji marszałka Konstantego Rokossowskiego Zamek został rozebrany. Na pozostałych piwnicach miał powstać Teatr Domu Ludowego Wojska Polskiego oraz Wieczorowy Uniwersytet Marksizmu-Leninizmu według projektu Romualda Gutta. Projekt ten nie został zrealizowany a pozostałe po Zamku Ujazdowskim pawilony przeznaczono na magazyny. W roku 1974 zaniechano poprzednich planów i podjęto

30 Dekret z dnia 26 października 1945 r. o własności i użytkowaniu gruntów na obszarze m. st. Warszawy, Dz. U. 1945 nr 50 poz. 279.

31 Por. M. Sołtys, K. Jaszczyński, op. cit., s. 39.

decyzję o odbudowie (przy okazji budowy Trasy Łazienkowskiej). Obecna rekonstrukcja jest wyobrażeniem Zamku z czasów saskich, opartym o tak zwany „pomiar saski”³².

Oprócz decyzji podejmowanych przez BOS istotna dla rozbiórki pozostałości między innymi zabytkowych kamienic czynszowych była Uchwała Prezydium Rządu nr 666 z dnia 20 października 1955 r. w sprawie planowej akcji usunięcia pozostałości zniszczeń wojennych w miastach i osiedlach³³. Zgodnie z § 3 nieruchomości podzielono na trzy główne grupy: budynki uszkodzone zakwalifikowane do odbudowy, tereny zagruzowane oraz budynki zniszczone wymagające rozbiórki z wyjątkiem terenów i budynków objętych akcją rozbiórkową zaplanowaną na rok 1955 i ostatnią – utworzoną na wniosek organów służby konserwatorskiej – do której zaliczono tereny do odgruzowania wymagające nadzoru tych organów z uwagi na możliwość odsłonięcia relikwów zabytkowych. Błędna interpretacja Uchwały nr 666 miała daleko idące negatywne skutki dla pozostałych zabytków³⁴.

Decyzja o odbudowie zabytków Warszawy odbiła się szerokim echem wśród konserwatorów zabytków. W czasie powstania koncepcji odbudowy Warszawy przez wybitnych polskich architektów, takich jak Piotr Biegański, Bohdan Pniewski czy Jan Zachwatowicz, ukształtowała się doktryna konserwatorska polegająca na konserwowaniu a nie restaurowaniu zabytków³⁵.

Oznaczało to, że ruiny zabytków należało, wedle tej doktryny, zabezpieczyć przed dalszą degradacją, nie dopuszczając tym samym do ich rekonstrukcji. Projekt BOS, zakładający w dużej mierze rekonstrukcje zabytków, z początku został poddany krytyce. Dopiero po latach zrehabilitowano go, a polskim konserwatorom opinia międzynarodowa przyznała rację. Jak wspominał Zachwatowicz: „było to więc świadome, bez hipokryzji, odejście od doktryny rieglowskiej, lecz nie było to tworzenie nowej doktryny, lecz tylko przyjęcie metody postępowania w okolicznościach szczególnych, dramatycznych”³⁶.

Doświadczenia powojennej Polski nie zostały zmarginalizowane. Ich odzwierciedleniem, zgodnym ze wspomnieniami Zachwatowicza, są ustalenia II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków z 1964 r., którego wynikiem było powstanie konwencji – Międzynarodowej Karty Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych, sporządzonej w 1964 r. w Wenecji, znanej jako

32 Por. Wirtualne Muzeum Zamku Ujazdowskiego i Szpitala Wojskowego na Ujazdowie [on-line:] <http://www.zamekujazdowski.art.pl> [19.04.2017].

33 M.P. nr 92, poz. 1189.

34 Por. K. Zalaśńska, *Prawna ochrona zabytków nieruchomych w Polsce*, Warszawa 2010, s. 42.

35 Por. J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 2, Kraków 2001, s. 225.

36 Cyt. za: Odpowiedź sekretarza stanu w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego – z upoważnienia ministra – na interpelację nr 2930 w sprawie przywracania najcenniejszych zabytków w mieście stołecznym Warszawie [on-line:] <http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=01B4A214> [19.04.2017].

Karta Wenecka. Konwencja ta, będąca rozwinięciem Karty Ateńskiej, precyzuje zasady ochrony zabytków³⁷. Karta Wenecka ustala pięć podstawowych zasad dotyczących konserwacji zabytków. Jedną z nich bezpośrednio dotyczy omawianej problematyki:

Restauracja powinna być podejmowana tylko w razie konieczności. Nie powinno się przeprowadzać rekonstrukcji zabytku – należy uszanować oryginalną substancję konstrukcji oraz materiały. Wszystkie nowo dodane elementy zabytkowego budynku powinny być rozróżnialne od oryginalnych. Tam, gdzie niemożliwe jest zastosowanie technologii tradycyjnych, dopuszczalne jest zastosowanie sprawdzonych technologii nowoczesnych. Fragmenty budowli pochodzące z wszystkich etapów powstawania powinny być chronione. Niedopuszczalne jest umieszczanie wiernych kopii elementów budynku w miejsce oryginalnych³⁸.

Wpisanie Warszawy na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO

W 1980 roku Stare Miasto w Warszawie zostało wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO jako „Historyczne centrum Warszawy”³⁹. Wpisu dokonano w oparciu o dwa kryteria:

Kryterium nr 2

Stare i Nowe Miasto Warszawy, objęte ścisłą ochroną konserwatorską UNESCO jest szczególnie ciekawym przykładem tkanki urbanistycznej kształtowanej z największą pieczołowitością od średniowiecza do końca XX wieku. Układ Starego Miasta z prostokątnym rynkiem, otoczonego pierścieniem murów obronnych został rozplanowany w XIII wieku. Wraz z zespołem gotyckich i renesansowych kamienic, poddanych w XVII wieku barokowej przebudowie, zasługiwały niegdyś na miano „Paryża Północy”. Jednak w toku działań II wojny światowej, zbombardowane i wysadzone w powietrze, przestało niemal istnieć. Fakt ten stał się impulsem dla ludności Warszawy do podjęcia, i efektywnego przeprowadzenia w błyskawicznym tempie, dzieła odbudowy historycznego centrum stolicy, której struktura została odtworzona z niemal fotograficzną dokładnością. Tym samym, Warszawska Starówka stanowi wybitny przykład „wiernej rekonstrukcji z zachowaniem oryginalnych fragmentów zabudowy”. Co więcej, osiągnięcie to stało się źródłem inspiracji dla wielu krajów świata, na płaszczyźnie rewaloryzacji dziedzictwa ośrodków miejskich.

Kryterium nr 4

Destrukcyjną tkankę miejską Warszawy, bezpośrednio po zakończeniu okupacji, szacuje się aż na 85 %, w tym Stare i Nowe Miasto zostało zrównane z ziemią niemal całkowicie. Przyjęte przez UNESCO kryterium wpisu tego specyficznego dobra kulturowego Warszawy na Listę światowego dziedzictwa jest przede wszystkim wyrazem największego uznania i podziwu całego świata dla ofiarnej poświęcenia, ogromnego wysiłku i determinacji warszawiaków, środowiska konserwatorskiego i całego narodu polskiego, który poprzez swe spontaniczne i bezinteresowne zaangażo-

37 Przedstawiciele Karty Ateńskiej głosili konieczność unikania rekonstrukcji i postulowali zachowanie autentycznych zabytków w jak najlepszym stanie. Nakazywano nawet ponowne zasypianie ruin, gdyby ich konserwacja okazała się niemożliwa.

38 Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych sporządzona w Wenecji w 1964 r.

39 Por. K. Zalaszińska, op. cit., s. 42.

wanie w odbudowę powojennych zniszczeń stolicy, w przeciągu niespełna 5 lat, niemal całkowicie zrekonstruował „swoją historyczną i kulturową tożsamość”. Wagę tego heroicznego przedsięwzięcia podnosi dodatkowo fakt, że dokonano tego „wbrew ówczesnie obowiązującym doktrynom”, w czasach prawie tak ciężkich i skomplikowanych politycznie jak w trakcie II wojny światowej⁴⁰.

Wnioski

Choć odbudowa Warszawy rozpoczęła się już siedemdziesiąt dwa lata temu, nadal pojawiają się postulaty rekonstrukcji zniszczonych zabytków. Najbardziej znaną inicjatywą jest dążenie do odbudowy Pałacu Saskiego przez Stowarzyszenie Przedwojenna Warszawa, postulujące odbudowę blisko stu zniszczonych podczas II wojny światowej zabytków stolicy⁴¹. Zwolennicy rekonstrukcji zwracają uwagę na walor krajobrazowy – Pałac zamknąłby architektonicznie Plac Piłsudskiego. Odbudowa rodzi pewne problemy, związane choćby z wyborem projektu – nie wiadomo, czy budynek miałby zostać zrekonstruowany w kształcie z 1939 roku czy ze schyłkowej fazy baroku.

Rekonstrukcja może mieć kolosalne znaczenie dla uzupełnienia krajobrazu kulturowego, o ile nie stanowi przejawu fantazji projektanta⁴². Odbudowa zabytków tuż po zakończeniu wojny była niebywałym na skalę światową zrywem mieszkańców Warszawy, jak i całego narodu polskiego, co wynikało ze sprzeciwu wobec traumy wydarzeń wojennych i niegodzenia się na dewastację kultury polskiej. Właśnie ten wyjątkowy, sprzeciwiający się obowiązującej doktrynie i nieulegający trudnościom politycznym tamtych czasów wysiłek został doceniony na arenie międzynarodowej, czego dowodem jest wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Obecnie podejmowane próby rekonstrukcji budynków, w których nie zachowały się oryginalne elementy, tworzenie fasad udających przedwojenne obiekty z wnętrzami dostosowanymi do współczesnych wymagań określonych przez warunki techniczne, prowadzi do powstawania niezrozumiałych założeń architektonicznych, będących hybrydami wielu stylów. Wyrazistym przykładem tychże niezrozumiałych idei jest odbudowany w latach 1995–1997 Pałac Jabłonowskich przy placu Teatralnym. Obiekt ten nie jest wierną rekonstrukcją a jedynie nieudolną próbą naśladowania historii. Zrekonstruowano bryłę oraz główną fasadę obiektu, natomiast pozostałe fasady otrzymały wygląd współczesny.

Wojna spowodowała zniszczenia na niespotykaną skalę. Jak wskazywał Zygmunt Bauman, wynaturzoną, ale logiczną konsekwencją rozwoju cywilizacji był nazistowski system totalitarny, który powstał przez zignorowanie, zaniedbanie lub nierozwiązanie

40 *Stare Miasto w Warszawie* [on-line:] http://www.liga-unesco.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=87&Itemid=111&lang=pl [19.04.2017].

41 Por. *Saski 2018 – Odbudowa Pałacu Saskiego* [on-line:] <http://saski2018.pl> [19.04.2017].

42 Por. P. Dobosz, *Administracyjnoprawne instrumenty kształtowania ochrony zabytków*, Kraków 1997, s. 9

starych napięć z instrumentami racjonalnego i skutecznego działania, jakie nowoczesność wykształciła w trakcie swego rozwoju, a w konsekwencji doprowadził do Zagłady⁴³. Ta machina rozbudowanej administracji skonkretyzowana na zagładę ludzkości i kultury sprzecznnej z ideologią reżimu doprowadziła do przemienienia stolicy Rzeczypospolitej w pustynię gruzu. Wszelka logika wskazywała na potrzebę przeniesienia ośrodka władzy państwowej do innego miasta i uznanie rekonstruowania jakiegokolwiek struktury miasta za niemożliwe, choćby z powodu ogromnego zubożenia państwa latami wojny. Wbrew wszelkim przeciwnościom losu naród postanowił stolicę pozostawić w Warszawie, a miasto odbudować i zmodernizować. Miejsce, które okupant skutecznie pozbawiał wszelkich oznak polskości, miało stać się symbolem siły narodu. Decyzja o odbudowie Zamku Królewskiego, Starówki i wielu innych symboli kultury wbrew obowiązującej doktrynie konserwatorskiej była decyzją partą nie przesłankami praktycznymi, a ogromnym przywiązaniem i szacunkiem do narodowej tożsamości. Społeczny ruch odbudowy stolicy był zjawiskiem niespotykanym do tej pory. Ogromna odpowiedzialność narodu za polską kulturę, a więc i tożsamość, została uhonorowana między innymi wpisem rekonstrukcji Starego Miasta w Warszawie na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Po latach od zakończenia II wojny światowej Warszawa wkroczyła na nową ścieżkę rozwoju. Powstają nowe plany urbanistyczne miasta, wznoszone są nowe budynki, dominuje nowe wzornictwo, trendy w architekturze oraz nowe nurty w sztuce. To wszystko składa się na świadectwo nowej epoki, a także wiąże się z żywymi przemianami narodu. Polska od zakończenia wojny po przejściu transformacji społecznych i politycznych jest w zupełnie innym miejscu, niż była w czasach działania BOS. Niemniej wciąż pojawiają się inicjatywy dążące do rekonstrukcji utraconych zabytków, których odbudowy nie podjęło się Biuro. W poszukiwaniu sensu rekonstrukcji zniszczonych podczas wojny zabytków należy zadać pytanie: czemu miałyby one służyć? Idąc za myślą Zachwatowicza, należy uznać, że współcześnie nie znajduje uzasadnienia stosowanie „fałszu konserwatorskiego”⁴⁴ celem spełnienia chwilowych zachcianek, bowiem pamięć o utraconym dziedzictwie stanowi większą wartość dla narodu niż stawianie makiet fałszujących historię⁴⁵.

43 Por. Z. Bauman, *Nowoczesność i zagłada. Holokaust – choroba czy produkt cywilizacji?*, Kraków 2012, ss. 29–30.

44 Cyt. za: Odpowiedź sekretarza stanu...

45 W tym miejscu należy zadać sobie pytanie, czy fałszem jest również wyburzanie dawnych NRD-owskich osiedli mieszkaniowych w Niemczech, na przykład osiedla z wielkiej płyty w Hoyerswerdzie (odpowiednika polskich Tychów) albo usuwanie pomników dawnych ustrojów politycznych i zastępowanie ich nowymi monumentami.

Bibliografia

Źródła prawa i orzecznictwo

- Konwencja dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej sporządzona w Hadze 18 października 1907 r. – Dz. U. 1927 nr 21 poz. 161.
- Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych sporządzona w Wenecji w 1964 r.
- Dekret z dnia 12 marca 1945 r. o powszechnym obowiązku świadczeń na rzecz odbudowy m. st. Warszawy – Dz. U. 1945 nr 8 poz. 39.
- Dekret z dnia 24 maja 1945 r. o odbudowie m. st. Warszawy – Dz. U. 1945 nr 21 poz. 124.
- Dekret z dnia 26 października 1945 r. o własności i użytkowaniu gruntów na obszarze m. st. Warszawy – Dz. U. 1945 nr 50 poz. 279.
- Dekret z dnia 2 kwietnia 1946 roku o planowym zagospodarowaniu przestrzennym kraju – Dz. U. 1946 nr 16 poz. 109.
- Uchwała Prezydium Rządu nr 666 z dnia 20 października 1955 r. w sprawie planowej akcji usunięcia pozostałości zniszczeń wojennych w miastach i osiedlach – M.P. Nr 92, poz. 1189.

Opracowania

- Archiwum Biura Odbudowy Stolicy*, Warszawa 2011.
- Bauman Z., *Nowoczesność i zagłada. Holokaust – choroba czy produkt cywilizacji?*, Kraków 2012.
- Chomętowska B., *Lachert i Szanajca. Architekci Awangardy*, Wołowiec 2014.
- Dobosz P., *Administracyjnoprawne instrumenty kształtowania ochrony zabytków*, Kraków 1997.
- Lorentz S., *Walka o Zamek 1939–1980*, Warszawa 1986.
- Nahlik S., *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Wrocław – Kraków 1958.
- Odpowiedź sekretarza stanu w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego – z upoważnienia ministra – na interpelację nr 2930 w sprawie przywracania najcenniejszych zabytków w mieście stołecznym Warszawie* [on-line:] <http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=01B4A214> [19.04.2017].
- Piotrowski S., *Proces Hansa Franka i dowody polskie przeciw SS*, Warszawa 1970.
- Piotrowski S., *Dziennik Hansa Franka*, Warszawa 1956.
- Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 2, Kraków 2001.
- Przygoński A., *Powstanie warszawskie w sierpniu 1944*, t.I, Warszawa 1980.
- Saski 2018 – Odbudowa Pałacu Saskiego* [on-line:] <http://saski2018.pl> [19.04.2017].

Sołtys M., Jaszczyński K., *1947 Barwy ruin. Warszawa i Polska w odbudowie na zdjęciach Henry'ego N. Cobba*, Warszawa 2012.

Stare Miasto w Warszawie [on-line:] pl.wikipedia.org [19.04.2017].

Strona internetowa Zamku Królewskiego w Warszawie [on-line:] www.zamek-krolewski.pl [19.04.2017].

Syrkus S., *Warszawa przyszłości*, „Życie Osiedli Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej” 1947, nr 2.

Walka o dobra kultury: Warszawa 1939—1945. Księga zbiorowa, t. 1, red. S. Lorentz, Warszawa 1970.

Warszawa – oficjalny portal stolicy Polski [on-line:] www.um.warszawa.pl [19.04.2017].

Wirtualne Muzeum Zamku Ujazdowskiego i Szpitala Wojskowego na Ujazdowie [on-line:] <http://www.zamekujazdowski.art.pl> [19.04.2017].

Zalasińska K., *Prawna ochrona zabytków nieruchomości w Polsce*, Warszawa 2010.

Summary

Like a Phoenix from the ashes – the destruction of the city and its rebirth.

Historical and legal analysis of the case of Warsaw

The article discusses the destruction of Warsaw during World War II and the process of reconstruction of the city. Consecutive stages of the destruction of the city will be presented - from Pabst's plan, to the deliberate destruction of the city (as a means of repression after the defeat of the Warsaw Uprising). Then the issue of reconstruction of Warsaw will be addressed. The legal acts concerning the reconstruction of the capital of Poland will be the subject of the analysis (eg Bierut Decree). The preservation and the architectural doctrine on reconstruction will also be presented.